

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ
Մ. Թ. I—II ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Հայոց թագավորի տիտղոսները: Տրդատ Ա Արշակունու և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի թագավորությունը մնում էր իբրև ստրկատիրական կենտրոնացված միապետություն՝ թագավորի գերագույն իշխանությունով: Թագավորը հանդես էր գալիս իբրև երկրի գերագույն պետ՝ արևելյան դեսպոտ, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի ու հելլենիստական ժամանակաշրջանի պետություններին: Ուշագրավ է, որ մ. թ. 77 թվականին Գառնիի վերանորոգման վերաբերյալ հունարեն փորագրված արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին հենց այդպես էլ մեծարում է իրեն՝ *θεοπότης αὐτοκράτωρ*¹: Եթե Արտաշեսյան դինաստիային պատկանող հայ թագավորները կրոսմ էին «արքայից-արքա» տիտղոսը, ապա Արշակունի հայ թագավորները կրոսմ էին ավելի համեստ՝ «մեծ թագավոր (կամ՝ թագավոր) Հայոց Մեծաց» տիտղոսը, որը մեզ հասել է մի շարք հունարեն և լատիներեն արձանագրություններում: Օրինակ, Գառնիի նույն հունարեն արձանագրության մեջ Տրդատ Ա Արշակունին իրեն կոչում է *αὐτοκράτωρ-Տրդատ*, թագավոր Մեծ Հայքի» (*Ἡλῖος Τιριδατέης [βασιλεὺς] Μεγαλῆς Ἀρμενίας*)²:

Մեծ Հայքի թագավորությունը իր ներքին կյանքով լրիվ ինքուրույն երկիր էր: Հռոմից և պարթևներից Մեծ Հայքի կախումը արտահայտվում էր թերևս (եթե չհաշվենք հռոմեական կայսրությունների ժամանակավոր ներկայությունը այստեղ մ. թ. II դարում) նրանով, որ հայոց թագավորը դրամ կտրեժու իրավունք չուներ:

Հայ Արշակունի թագավորը, ինչպես Արտաշեսյանները, համարվում էր՝ «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի»: Սակայն ռոմանականացման քաղաքականությունը Հայաստանում, որ Հռոմը մերթ մերթ վարում էր հայ ժողովրդի հանդեպ, ոչ մի արդյունք չտվեց, ճիշտ այնպես, ինչպես ոչ մի արդյունքի չհասան զրադաշտական դարձած պարթևների հակահելլենիստական քաղաքականության փորձերը Հայաստանում³: Հելլենացումը

1 Տե՛ս Կ. Բ. Тревтер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 200:

2 Տե՛ս նույն տեղում:

3 Մեծ Հայքում զրադաշտականությունը հող չգտավ և Հայաստանը մնաց իբրև հելլենիստա-

և ռոմանականացումը լրիվ հաջողության հասան այն երկրներում, որտեղ դեռ իր ավարտին չէր հասել ժողովրդաստեղծման պրոցեսը, ինչպիսիք էին, օրինակ, Հռոմեական կայսրության արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան հեռավոր պրովինցիաները, ինչպես և Փոքր Ասիան, որը կույ գնաց հունականության (հելլենականության): Իսկ Հայաստանը, հելլենիզմից անմասն չմնալով հանդերձ, ինչպես ճիշտ դիտում է Թեոդոր Մոմզենը՝ «միշտ էլ մնաց իբրև ոչ-հունական երկիր»⁴:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքի զարգացումը: Տրդատ Ա-ը շարունակում էր մեծ ուշադրություն նվիրել թագավորական դինաստիայի պաշտամունքին, որը լայն թափ էր ստացել դեռևս Արտաշեսյանների օրոք⁵, նա պահպանում է Արտաշեսյան դինաստիայի պաշտամունքը և ավելացնում դրան պարթև Արշակունիների, որպես իր նախնիների, պաշտամունքը:

Համրառայտ է, որ Պարթևստանում ևս գոյություն է ունեցել գահակալների նախնիների պաշտամունք: Կարելի է բերել օրինակներ, որոնք ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա-ը ևս Հայաստանում սահմանել է իր տոհմի պարթև նախնիների հետմահու պաշտամունք, առանձնացնելով այդ նպատակի համար որոշ տեղիտոբիաներ՝ գավառներ, ինչպես այդ արվում էր Պարթևստանում: Վան-Տոսպ քաղաքից հարավ գտնվում էր Արտաշեսյան գավառակը՝ «Արտաշեսեան աւան» կենտրոնով (այժմ Արտամիս): Արդ, Տրդատ Ա-ը նույն տեղը դարձրել է իր հորեղբոր՝ պարթևական թագավոր Արտավան Գ-ի (11—40) հետմահու պաշտամունքի վայր, որը այնուհետև կոչվել է «Արտաւանեան»⁶։ Միայն Արտավան Գ-ը չէր, որ արժանացել է այս պատվին: Տրդատ Ա-ը նույն հետմահու պաշտամունքը սահմանել է իր մյուս եղբոր՝ Ատրպատականի թագավոր Բակուրի հիշատակին, որը մահացած պիտի լինի 75 թվականի մոտեր-

կան մշակույթի կենտրոններից մեկը: Այդ մշակույթի և նրա վրա խորսլված գաղափարախոսության հետագա էվոլյուցիան Հայաստանում հանգեցրեց քրիստոնեական վարդապետության ձևավորման ու հաստատման իբրև պետական կրոնի:

⁴ Տե՛ս Т. Момизен, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 325:

⁵ Տե՛ս Г. X. Саркисян, Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, 1966, № 2, էջ 3—26, նաև՝ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 59—62:

⁶ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի նահանգի գավառներից մեկը կոչվում է «Արտաշեսեան», որ է Արտաւանեան գաւառ»՝ համանուն կենտրոնով (տե՛ս Ս. Տրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 41):

Անկախ մեր եզրակացությունից, նշանակալից է, որ նույն երևույթին հանդիպում ենք պարթևների մոտ (տե՛ս И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Парфянский архив из древней Нисы, ВДИ, 1953, № 4, էջ 126 և հաջ.: նաև՝ И. М. Дьяконов, В. А. Лившиц, Документы из Нисы I в. до н. э. [Предварительные итоги работы, «XXV Международный конгресс востоковедов», М., 1960, էջ 21): Նիսայում գտնված պարթևական քնադիրը հետազոտողները նշում են, որ «Արտաբանյան» հողը նշվել է նաև որպես «Արտաքսերքսյան (ևս) կոչվող հող» (ճիշտ այնպես, ինչպես Հայաստանում «Արտաշեսեան» որ է Արտաւանեան գաւառ» ըստ «Աշխարհացոյց»-ի): Երկու այդ անուններից մեկը նախնական է, իսկ երկրորդը՝ «Արտաբանյանը», կապված է Արտաբան II-ի (մ. թ. ա. 128—124) հետմահու պաշտամունքի սահմանման հետ: Իսկ առաջ այն կոչվել է «Արտաքսերքսյան», այսինքն՝ հավանաբար, նվիրված է եղել Աքեմենյան Արտաքսերքս Մեծին պաշտամունքին: Սրանից էին իրենց սերված համարում պարթև Արշակունիները:

քը: Այս տեսակետից ուշադրության արժանի է Բակուրակերտ ավանի անունը⁷, որը եղել է Մարանդ քաղաքի արվարձաններում (այժմ՝ Բաքրան գյուղ): Տըր-դատ Ա «Եղբայրասերը» (Φίλος兄弟) իր եղբայր Բակուրի հիշատակին սահմանում է հետմահու պաշտամունք և հիմնում է մեհյան իր հողամասով՝ «սըր-քաղան տերիտորիայով» — գավառով, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Բաք(ր)ան», որ է Մարանդ գաւառ⁸, իսկ Պետինգերյան քարտեզում՝ Philadelphia⁹: Նույնպիսի հետմահու պաշտամունք Տրդատ Ա-ը պիտի սահմանած լինի իր մյուս եղբոր՝ ակնամվոր պետական գործիչ, պարթևական արքայից-արքա Վաղարշի (51—75) հիշատակին: Դեռ ուրարտական ժամանակներից հայտնի Անաշի քաղաքը վերանվանում է Վաղարշակերտ (կամ Վալաշկերտ, այժմ՝ Ալաշկերտ)¹⁰:

Ինքը՝ Տրդատ Ա-ը, աստվածացվել է Հայաստանում՝ նույնացվելով Հելիոս-Արե (Արեգ) աստծու հետ, որ պարզ երևում է նրա Գառնիում թողած հունարեն արձանագրության սկզբից՝ «Հելիոս-Տիրիդատես»¹¹:

Ս.Դշակունիների տոհմական դամբարանները Հայաստանում: Հայ Արշակունիների արքայական դամբարանները գտնվում են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, որը շրջակա տերիտորիաների հետ միացվել էր Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիային մ. թ. ա. 66 թվականին՝ Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրի համաձայն: Այդպիսով, Փոքր Հայքի թագավորության երեքմեկի քաղաքական և մշակութային կենտրոններ հանդիսացող Եկեղյաց և Դարանաղի գավառները ընդմիջում միացվում են Մեծ Հայքին: Այստեղի սրբավայրերը՝ մեհյանները, մնում են և ծառայում Արտաշեսյան թագավորներին, ապա հայ Արշակունիներին:

Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի և Մովսես Խորենացու վկայությոնները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ IV դարում, այսինքն՝ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ, հայ Արշակունիների տոհմական դամբարանները գտնվել են Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում: Ազաթանգեղոսը նկարագրելով հեթանոսական տաճարների ավերումը քրիստոնեություն ընդունած Տրդատ Գ Մեծի (287—332) կողմից, հիշատակում է «Անի կոշվող ամուր տեղը, հայոց թագավորների հանգստարանը հանդիսացող գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը»¹²: Փավստոսը պատմելով Շապուհ Բ-ի (309—379) ավերիչ արշավանքների մասին, հաղորդում է, որ թշնամուն հաջողվում է տիրանալ Դարանաղի գավառի Անի բերդին: Պարսից զորամասերը, պատմագրի ասելով՝ «Բայ էին» անում հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի էին տանում: Չկարողացան բանալ միայն

7 Տե՛ս Խորենացի, Բ, 4:

8 Տե՛ս Ս. Տ. Երևմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 43:

9 K. Miller, Die Peutingersche Tafel, էջ 11—12: Պետինգերյան քարտեզ, սեզմենտ XI:

10 Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում ևս այս քաղաքը եպիսկոպոսանիստ էր: Այստեղ էր նստում «Բագրեանդի և Արշարունեաց» եպիսկոպոսը. Ներսես Գ Շինող (641—661) կաթողիկոսը այստեղ ևս կառուցել է կաթողիկե եկեղեցի:

11 Տե՛ս Դ. X. Сапкисян, Обожествление и культ царей..., էջ 18:

12 Ազաթ., § 785:

Սանատրուկ թագավորի շիրիմը՝ նրա հսկայականության, հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով¹³։ Ուրեմն այս հանգստարանը գոյություն է ունեցել արդեն Տրդատ Ա-ի հաջորդ՝ Սանատրուկ թագավորի ժամանակ, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ նրա հիմքը դրվում է Տրդատ Ա-ից։ Նույն տեղում Փավստոսը խոսում է Անգեղ-տան գավառի Անգեղ բերդում գտնվող հայ թագավորների շիրիմների մասին¹⁴։ Պարսկական զորքերը, Շապուհ Բ-ի գլխավորությամբ, ներխուժելով Մեծ Հայք, առաջին հերթին պաշարել են Անգեղ բերդը. «...նկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղ-տան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուցվանից ի վեր այնտեղ կուտակված էին շատ գանձեր»¹⁵։

Հայկական տոմարի բաբելոնությունը։ Տրդատ Ա-ի նշված միջոցառումների հետ է կապված նաև հայկական տոմարի բարեփոխությունը։ Անհայտ ժամանակներից հայերը ունեցել են «Հայկական շրջան»՝ 1460-ամյա ցիկլը, որը լրացավ 428 թվականի հուլիսի 11-ին։ Հայկական տարին պարունակում էր 12 ամիս և 5 կամ 6 օր՝ «Աւելեաց»—13-րդ ամիսը։ Հնում հայկական տարին շարժական չի եղել։ Ինչպես վկայում են մի շարք փաստեր, հայկական տարվա յուրաքանչյուր ամիս բաղկացած էր 30 օրից և բացակայում էր բաժանումը ըստ յոթնօրյա շաբաթների¹⁶։ Ամիսը բաղկացած էր 30 օրից և յուրաքանչյուրը այդ օրերից ուներ իր անունը¹⁷։ Պահպանված օրանունների ցուցակը ցույց է տալիս, որ ամսվա յուրաքանչյուր օրը նվիրված էր այս կամ այն աստծու մեհյանի հիշատակին։ Այս անունների մեջ կան այնպիսիները, որոնք կապվում են Տրդատ Ա-ի գործունեության հետ։ Օրինակ՝ ամսի 15-րդ օրը կոչվում է «Ասաակ» և կապվում է Պարթևաց աշխարհի «Ասաակ» քաղաքի տաճարի հետ, որտեղ մ. թ. ա. 247 թվականին առաջին Արշակունի Արշակ-Տրդատը թագադրվել է իբրև Պարթևական թագավորության անդրանիկ արքա և սկսել է իր պայքարը Սելևկյանների դեմ¹⁸։ Հայաստանում Դվին-Ասաակի տաճարը՝ «Նրազամոյն» անունով հիմնվեց մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիս-արևելյան արվարձանում, որտեղ այնուհետև աճեց Դվին քաղաքը։ Հայկական տոմարի այս սխառնված գոյություն է ունեցել ժողովրդի մոտ դարեր շարունակ, իսկ արքունիքը և վերնախավը Հաղբիանոս կայսեր (117—138) ժամանակներից՝ 123 թվականին, ընդունել է Հուլյան տոմարը¹⁹, որը գործածված ենք տեսնում հայ թագավորների հունարեն արձանագրություններում (օրինակ՝ III դարի Տրդատ Բ-ի Ապարանում հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունը)²⁰։

13 Փավստոս, Դ, իդ (Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 191—192)։

14 Այս շիրիմները պետք է պատկանեին Մոփքի վերացված թագավորության արքաներին, որ «Շահունի» (Նովանդունի) դինաստիայից պիտի լինեին։

15 Փավստոս, էջ 191։ Անգեղ բերդը մի ժամանակ եղել է Մոփաղ թագավորության մայրաքաղաքներից մեկը և կոչվել է Արկաթիակերտ։

16 Տե՛ս Հ. Ս. Բաղդյալե, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 49—62։

17 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հասարակարգում հեթանոսական կրոնը հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 167—168։

18 Տե՛ս Isidori Characeni Mansiones Parthicae, § 11, «Geographi graeci minores», t. I, 1965, էջ 251—252։

19 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Ցույնիկը հայրենաց հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1920, էջ 84։

20 Տե՛ս К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 276։

Կահակալության խնդիրը: Արշակունի սեպուհների գավառները: Ինչպես պարթևական արքունիքում էր, հայ Արշակունիների արքունիքում ևս բարդ խնդիր է դառնում թագաժառանգի հարցը: Պարթևաստանում գրեթե յուրաքանչյուր գահակալություն ուղեկցվում էր արյունալի պայքարով և Արշակունյաց տան սեպուհների ֆիզիկական ոչնչացմամբ, իսկ եթե պարթևաց արքայից-արքան հարկադրված էր պատանդ ուղարկել Հռոմ, սովորաբար նա ընտրում էր իր պոտենցիալ մրցակիցներին: Իր հերթին Հռոմը նման պատանդներին դարձնում էր իր քաղաքական մեքենայությունների գործիք:

Նույն քաղաքականությունը Հռոմը վարում էր Հայաստանի հանդեպ սկսած մ. թ. ա. 66 թվականից, երբ առաջին անգամ հայկական արքունիքից պատանդներ տարվեցին: Հատկապես Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 14) ժամանակից սկսած Արտաշեսյան դինաստիայի անդամները Հռոմում և առանձնապես Ասորիքում, ստանում են հատուկ արտոնություններ և փոքրիկ արքայիկներ դառնում իրենց տրված կաշվածքներում, ինչպիսիք էին Լիբանանի լեռներում գտնվող Քաղկիդիկե քաղաքի և Օրոնտ գետի միջին հոսանքում գտնվող էմեսա քաղաքի թագավորությունները», որոնց գլուխ կանգնած արքայիկները իրենց համարում էին Երվանդունիների տան զառամիղներ: Հարկ եղած դեպքում հոռմեական ժերակույտը այս արքայիկներից մեկին հայտարարում էր Մեծ Հայքի, Մոփքի կամ Փոքր Հայքի գահի «օրինավոր ժառանգ» և հոռմեական զենքի ուժով բազմեցնում իր «նախնիների» գահին: Սակայն Հռանդեայի համաձայնագրից հետո նման «օրինավոր» ժառանգներ հայկական գահին տիրացել են, որքան հայտնի է, միայն երկու անգամ:

Հայկական գահի վրա Տրդատ Ա Արշակունու հաստատումից հետո գահաժառանգի խնդիրը սկզբնական շրջանում սուր բնույթ չպետք է ունենար, քանի որ յուրաքանչյուր հայոց թագավորի մահվանից հետո պարթևական արքունիքը Հռոմին առաջադրում էր հաստատելու նոր թեկնածու: Սակայն այս հարցի պաշտոնական կողմն էր լուի: Իրականում հայոց արքաները, գուցե և արդեն Տրդատ Ա-ը ձգտում էին Մեծ Հայքի ժառանգական դինաստիայի ստեղծման, և ժամանակի ընթացքում իսկապես ստեղծվեց պարթև Արշակունիներից անշատ հայ Արշակունիների ճյուղը: Այս պարագաներում թագաժառանգի և գահի հակառակորդների հարցը սուր բնույթ ընդունեց: Այդ հարցի լուծումը Մովսես Խորենացին²¹, իր սովորության համաձայն վերագրում է «վաղարշակ» թագավորին: Պատմահոր ասելով, այդ թագավորը, «...որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ չմնան Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը, և նրան սահմանակից Ձորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում²², նրանց է թողնում բոլոր գլուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես»: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների հա-

21 ՏՄԻ Խորենացի, Բ, Ը

22 Նկատի ունի Պալտիք գավառը Զյուճկերա (կամ Պոքպես) կենտրոնով— այժմ Խաղարա-Բարբառ:

մար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրերը գնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգներ»:

Իսկ ավելի ուշ՝ ըստ Մ. Խորենացու՝ «Արտաւազդ որդի Տիգրանայ»²³ թագավորը «իր եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առքերանի գավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական դյուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն սղգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմում (սահմանելով), որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի լանդության տեղում»²⁴:

Ահա այս երեք գավառները, որտեղ պետք է ապրեին Արշակունի սեպուհները՝ Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առքերանի, համարվում էին «սեպուհական» (սեպական)։

Աշխարհաժողով: Թագավորը իբրև երկրի գերագույն տեր, վարում էր արտաքին քաղաքականությունը, ընդունում օտարերկրյա դեսպաններին և իր դեսպաններն էր ուղարկում առ պետություններ, արձակում էր հրովարտականեր, նշանակում գործակալությունների պաշտոնյաներին՝ գործակալներին և այլն: Սակայն արքունիքի կողքին դեռևս պահպանվում էր տոհմատիրական հասարակարգից մնացած համաժողովրդական խորհրդակցական մարմինը՝ «Աշխարհաժողովը»: Հնագույն ժամանակներում, երբ հայ ժողովուրդը դեռևս կազմավորվում էր, «Աշխարհաժողովը» պետք է լիներ բոլոր հայկական ցեղերի ընդհանուր խորհրդակցական մարմինը: Ժամանակի ընթացքում այն դառնում է հայ ավագանու բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը, որը տարվա որոշ ժամանակներին հրավիրվում էր հայոց թագավորի նախաձեռնությամբ: Սակայն նույնիսկ IV—V դարերում տիրող դասակարգի՝ նախարարների և այլ իշխանների հետ միասին «Աշխարհաժողովին» մասնակցում էր գլուղական համայնքների վերնախավը, ինչպես վկայում է Փավստոսը՝ «ռամիկ շինականք» և «դասապետք շինականաց»²⁵: Ագաթանգեղոսի, Փավստոսի վկայություններից երևում է, որ Աշխարհաժողովը հրավիրում էր «թագաւորն ինքնիշխան հրամանաւ»²⁶ և նման հավաքույթներին ներկա էին լինում ժողովրդի բոլոր խավերը:

«Աշխարհաժողովին» մասին պահպանված տեղեկություններում հայ մատենագիրները միշտ նշում են Մաղկոտն գավառը, Նպատ լեռը և Շահապիվանը: Նույնն ենք տեսնում «Աշխարհաժողովին» վերաբերյալ մեզ հասած հնագույն տեղեկության մեջ, որ պահպանել է Տրդատ Ա Արշակունու կրտսեր ժա-

23 Իրականում ապրիտի լինի Աշխարհար թագավորը (110—113)՝ պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110) որդին: Այս Աշխարհարը, ըստ հին հայկական ավանդությունների, կոչվել է Շիդաբ և եղել է Արտավազդ Թագավորի որդին (տե՛ս Ն. Մանեդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 20, ծան. 3):

24 Խորենացի, Բ, Իբ:

25 Տե՛ս Փավստոս, Դ, գ և Ե, լգ:

26 Ագաթ., § 778:

մանակակից Հովսեփոս Փլավիոսը²⁷։ Վերջինիս հաղորդումից իմանում ենք, որ հայ մեծամեծները Աշխարհատողով էին հրավիրել բողոքելու Հռոմին՝ պարթև Վոնոնի թագավորության (11—16 թթ.) դեմ Հայաստանում։ Պատմիչը հաղորդում է, որ «վոնոնսք թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունեին, քանի որ Նպատի շտրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտավանին և նրան (վոնոնսսին) հանձնեցին Ասորիքի ստրատեգոս Սիլվանոսին»²⁸։

2. ԱՐՔՈՒՆԻ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գործակալությունները։ Հայկական արքունիքում էր կենտրոնացված ամբողջ երկրի կառավարման ապարատը՝ բաղկացած առանձին պաշտոններից, որոնք կոչվում էին գործակալություններ, իսկ պաշտոնյաները՝ գործակալ-գործակալությունների մասին հայ մատենագիրների մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում այն արքունական պաշտոններն են, որ գոյություն ունեին բոլոր հելլենիստական թագավորությունների արքունիքներում²⁹։ Հայ մատենագիրների տեղեկությունները ստուգվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանի գրավոր աղբյուրներով և տերմինների այն զուգադրականներով, որոնք երևան են գալիս Աստվածաշնչի՝ հունարեն, գրաբար և վրացերեն թարգմանությունների համեմատական ուսումնասիրությամբ³⁰։

Արդեն առաջին հայ Արշակունիների օրոք ՈՒԾ Հայքում գոյություն ունեին մի շարք հիմնական գործակալություններ, որոնց մի մասը հիմնադրվել էր դեռևս Արտաշեսյանների օրոք։

1. «Հազարապետություն»

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

3. «Մանդակութիւն» — թագավորի անձնական թիկնապահի պաշտոնը

4. «Հայրութիւն» — հայոց արքունիքի և արքունի կալվածքների վերակացուի պաշտոնը

5. «Մեծն դատաւարութիւն» պաշտոնը

6. «Սպարապետութիւն», որ առաջ եկավ միայն II դարի վերջերից։

Գոյություն ունեին նաև այլ երկրորդական գործակալություններ։

«Ձեռակալն իշխանութեան երկիր»։ Գործակալությունները տրվում էին բարձր ավագանու ամենաազդեցիկ անձնավորություններին։ Յուրաքանչյուր գործակալին իր պաշտոնը կատարելու համար իբրև վարձատրություն տրվում էր որոշ տերիտորիա՝ գավառ, որը ի տարբերություն իր տոհմա-ցեղային տերիտորիայի կամ ժառանգական կալվածքների, կոչվում էր «ձեռակալն երկիր»

27 S^h Jos. Flav., Ant., Jud., XVIII, 51.

28 «Հովսեփոս Փլավիոսը Հայաստանի մասին», Թարգմ. Սիմոն Կրկյաշաթյանի (ձեռագիր)։

29 S^h C. T. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, էջ 69։

30 S^h նույն տեղում։